

A közösségtől a közösségtanulmányig

Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Néprajzi Múzeum–PTE–BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2007. 438 oldal*

A közösségtanulmány klasszikusainak tartott és kialakulásában referenciának számító gondolkodók (leginkább Ferdinand Tönnies és Max Weber) óta a közösség fogalma és képzete, valamint az eltérő közösségekre irányuló kutatások koncepciója és intenciója számos alakváltozáson ment keresztül. A huszadik század során a közösség terminusához többek között olyan tudományos képzetek kerültek, mint a hagyomány, a nemzet, a cselekvő, az emlékezet, a beszélő, az identitás, az örökség, a virtuális, a kitalált, a globális, a lokális, az aktív és az aktivista; míg a társadalomtudomány végül eljutott a közösségek elméleti és percepcionális felszámolásáig.¹

A közösség azon mítosza, hogy a kollektivitás különböző szintjei (mint például a hagyomány, a kontinuitás, a stabilitás stb.) erősítik a „közösségiség” integrációját, az egyre erősödő urbanizáció és iparosodás folyamataival szemben formálódott meg. Ezt az idilli nézetet a romantikába és ideologizálásba hajló társadalomtudományok bizonyos diszciplínái később jócskán erősítették. Az elveszett („népi”) paradicsom keresése és a népi kultúra konstruktív képzete a születendő nemzetek kollektív identitásában kialakult hiátusokat igyekezett kitölteni, így nem véletlen, hogy az egyre erősödő nacionalizmusok is jórészt a vidék nosztalgiáját, a rurális társadalmakat, a falut, a tájat idealizálták, a vidéki életformát

romantizálták. A paraszti társadalom, a nép kulcsfogalmai egyet jelentettek az ismeretlen megmentésével, az elfeledett tudás átadásával, aminek következtében a kutatók konjunktúrájában a tudomány missziójának tekintette a közösséget mint *régit* megmenteni és szembeállítani a társadalom *új* képzetével.² A 19–20. század társadalomtudományaiban (elsősorban a szociológiában, a szociálintropológiában, és a történettudományban) a közösséget egyfelől az idő és tér problémája kontextualizálta, mely ma is kitapintható: hogyan lehet az időben „eltérő” közösségeket megragadni (történeti síkon, helyi szinten vagy kisebb időegységekre fókuszálva), valamint térben konceptualizálni (a lokális csoportok, a nemzetek, az országok, a regionalizmus, a globalitás, a virtualitás, a hálózatiság szintjein), amelynek következtében, mondhatni, megszületett a közösségtanulmány, valamint annak értelmezési keretei, és az egyes diszciplínák behelyezkedtek az általuk szabott idő- és térközösségek képzetébe.

A 20. század első felének fő kutatási irányvonalát a közösségekben felfejthető viszonyok és kapcsolatrendszerek elemzése jelentette; az antropológiai tanulmányok a kultúra egészére kiterjeszkedve a közösségeket a kultúra egységeiként határozták meg. Elterjedtek olyan zsánerneműfajok, mint a falumonográfia, a városantropológia, a távoli törzsek vizsgálatai vagy a különböző hálózatok értelmezései, amelyek a közösség fenotípusaiként tételeződnek; mígnem a közösség koncepciója szűkülni látszott, egyre fókuszáltabb definíciók és kisebb kutatási egységek fogalmazódtak meg. Ugyanakkor a közösségtanulmányok egyben az etnocent-

¹ Bővebben Tóth G. Péter: *A „közösség”. Egy fogalom megalkotása, kiteljesedése, széthullása és felszámolása.* In: Pócs Éva (szerk.): *Közösség és identitás.* Budapest, 2002. 9–32.

² Lásd: Macfarlane, Alan – Harrison, Sarah – Jardine, Charles: *Reconstructing Historical Communities.* Cambridge, 1977.

rizmus, a temporocentrizmus és az inkommerzurabilitás foglyaivá is váltak.³

A század második felében a *community studies* felppezsdülni látszott. A Wolf által megfogalmazott *network*, *web* tételei új kontextusba helyezték a közösségtanulmányokat; a közösség mint belső törvények által működő rend újfajta kutatásokat eredményezett. A kollektív biográfiai vizsgálatok az antropológián túl más társadalomtudományos diszciplínákban is meghonosodtak (társadalomtörténet, történettudomány, szociológia), majd később a szociálintropológia a rítustanulmányok irányába fordult.⁴ Az interpretatív antropológia, a mikrotörténeti kutatások és az *Annales*-iskola elméleti dinamizmusának a nagy és átfogó elméleti diskurzusok ellenpólusaként való megjelenésével, valamint a kisebb közösségek, társadalmi egységek történeteinek vizsgálatával, a mikroszintű és a kvantitatív elemzéseknek köszönhetően a közösségtanulmány új lendületet kapott. Manapság a közösség tudományos képzetében nagyrészt ugyanazok a dilemmák érzékelhetők, amelyek néhány évtizede is meghatározzák a kutatásokat; egyrésztől a fogalom a globalizációs diskurzusok tükrében térben kitágulni látszik, másrészt ugyanezen mechanizmusok hatására a lokalitás termelése figyelhető meg. Néhány újfajta kutatási elgondolás a két folyamat egymásnak

feszülését vizsgálja a globalizáció és ellenhatása relációjában.⁵

Míg a közösségtanulmány nyugaton jórészt a szociológiából bontakozott ki, addig a magyarországi közösségkutatások megelőzték azt; a szociológia épp a falukutatósokkal szemben formálódott. A hazai közösségkutatásokat kezdetben a falukutatók jelentették, melyek a nyugati falumonográfiák hagyományával ellentétben nem rendelkeztek holisztikus szemlélettel és jól átgondolt antropológiai módszertannal. A huszadik századi diák falukutató mozgalmaikon és a népi írók szociográfiáján át a helytörténeti és honismereti írásokig más-más aspektusból közelítették (és fogalmazták) meg a közösséget. Nagy előrelépést jelentettek a közösségkutatások területén Erdei Ferenc mikroszemléletű társadalomrajzai, a *Pro Christo* mozgalom faluromantikái monográfiája, valamint a néprajztól az antropológia felé elmozduló kutatások (nagyrészt Fél Edit és Hofer Tamás munkái). A második világháborút követően számos olyan szociológiai, néprajzi és antropológiai szemléletű munka jelent meg, amelyek tovább gazdagították a hazai közösségtudomány örökségét. A hatvanas években az irodalmi ihletettséggű szociográfiai munkák a faluszociológiai hagyományt közvetítették (Sántha Ferenc, Galgóczy Erzsébet, Féja Géza), míg a hetvenes évek során egyre nagyobb teret kapott az antropológiai koncepció, leginkább Bodrogi Tibor, Sárkány Mihály munkái révén. Az utóbbi időben a településszociológia és a lokális antropológiai kutatások kissé háttérbe szorultak, és a hazai antropológiai vizsgálatok újabb irányzatai inkább a tárgyalt kötetben bemutatott „forró témák” felé fordultak.

³ A temporocentrizmus ebben az esetben azt jelenti, hogy egy adott időszak tudományos gondolkodása hogyan határozza meg a tudományos kutatást; az inkommerzurabilitás pedig arra értendő, hogy a közösségek méretükből, felépítésükből, struktúrájukból, kultúrájukból, stb. adódóan egyre inkább össze nem mérhető kulturális szerveződésekké váltak. A közösségtanulmánnyal szemben megfogalmazott kritikákat bővebben lásd: Macfarlane–Harrison–Jardine: *Reconstructing Historical Communities*, id. mű.

⁴ Lásd: Edmund Leach, Victor Turner, Arnold van Gennep munkái.

⁵ Lásd például Featherstone, Mike: *Global Modernities*. London, 1995.; Bárcena–Guarrot-xena–Torre–Ibarra: *The ecologist protest in the Basque Country (1988–1997). From nationalism to localism*. Mannheim, 1999.; Szi-jártó Zsolt: *A hely hatalma – lokális szcénák, globális folyamatok*. Budapest, 2008.

De mik is ezek a divatos kutatási irányzatok? A hazai közöségstanulmányok első fejezetben bemutatott rövid története után (melyet Kotics József és Váradi Mónika Mária foglal össze) a kötet kitér azokra a zsánertémákra, melyek meghatározzák a mai kutatások tárgyát. A falukutatások örökségének egyik továbbviteleként karakteresen jelenik meg a falu és a közösség másfajta értelmezése, mely egyfelől a turizmus diskurzusába helyezkedik; másrészt a közösség és/vagy annak integrációjának hiánya, elaprózódása, illetve a közösségi kötelékek felbomlása a migráció, az elvándorlás és a munkaerő-piaci lehetőségek hiányából adódó mobilitás paradigmájában formálódik meg (az elvándorlásról és ezek következményeiről a kötetben Pulay Gergő, Timár Judit, Virág Tünde tanulmányai olvashatók). Ezekben a kutatásokban az aprófalvak nem a közösséget szimbolizálják, amint azt a falukutatások gyakran reprezentálták, hanem mindennek „réseiből” fakadó életstratégiákat vázolnak fel. Ezek a munkák nagyrészt arra keresik a választ, hogy a nemzetközi migráció milyen hatást gyakorol a társadalomtudományra, valamint mindezt hogyan képes megragadni az antropológia és a szociológia.

E két diszciplína számára szintén termékeny terepnek bizonyult a mobilitás kulturális szerveződése, a turizmus jelensége (a falusi és a rezidenciaturizmusról Bódi Jenő és Járosi Katalin ír a kötetben). Az élményvándorlás esetei a klasszikus migrációs folyamatok ellentétes jellemzőit hordozzák: míg ez utóbbi nagyrészt a gazdasági és az egzisztenciális érvényesülés érdekében történik, addig az előbbi motivációja nem valamilyen hátrányból adódó késztetés, hanem a fogyasztás, az élmény keresése és kielégítése. Mindebben az aprófalvakba költözés (a turizmus kulturális geográfiája) különböző motivációi fejthetők fel; azok az egyéni életstratégiák, melyek a vidéki kisebb településekre vonzzák és viszik az embereket, és amelyek egyaránt jelentik a térre vonatkozó kulturális koncepciókat, vala-

mint a térre vonatkozó jelentések elsajátítható élményekké válásának folyamatait. Más esetekben az élmény- és rezidenciaturizmus/migráció nem szubjektív tapasztalatként jelenik meg, hanem a kulcsszó a közösség, a közösségiség eszméjének fenntartása, amelyek a tanulás és a közösség-élmény újra megtapasztalásainak forrásai.⁶

Mindettől némileg eltérő irányt jelentenek a falusi politikák, illetve a településfejlesztés, a térségfejlesztési *policy* gyakorlatainak vizsgálatai (lásd Glózer Rita tanulmányát). A településfejlesztési elgondolások elemzései egyszerre reflektálnak a rurális közösségekből az iparba történő népességmozgás (elnéptelenedés, lakosságcsere, telepérfelszámolás) következtében kialakult hatásokra és a közösségek polarizációjának folyamataira. Azon túl, hogy az elszegényedett falvak fejlesztésének stratégiáit és lehetőségeit próbálják elemezni és felvázolni, a közpolitika és a lokális közösségekben fennálló hatalom viszonyait, a *public policy* elgondolásokat, gyakorlatokat, szereplőket és struktúrák szerveződését is vizsgálják. A hatalmi viszonyok diskurzusaihoz kapcsolódik a tér, a kultúra és a kommunikáció összefüggésében a helyek és a hatalom összefüggésrendszere, a városi tér megélése és annak térhasználati stratégiái.⁷

A hazai közösségkutatások szintén gyakran reflektált terepe a szegénység és a kirekesztettség (amiről Váradi Mónika Mária tollából olvashatunk egy összefoglaló írást). A kutatások egy része bizonyos történeti korszakok társadalmi jelenségeire és összefüggéseire irányul, másik része a késő modernitás társadalmi/politikai/kulturális folyamatai révén artikulálódó átstrukturá-

⁶ Lásd: Ilyés Zoltán: *Az emlékezés és az újratanulás terei – a „honvágyturizmus” mint tér és identitás-szervező*. In: Helye(in)k, tárgya(in)k, képe(in)k. A turizmus társadalomtudományos magyarázata. Tabula könyvek 5. Budapest. 2003, 51–59.

⁷ Bővebben Sziójártó Zsolt: *A hely hatalma – lokális szcénák, globális folyamatok*, id. mű.

lódásokra fókuszál, melyek az ezekre adott és adható politikai praxis lehetőségeit egyaránt tárgyalják. Ugyanakkor ide illeszthetők a szegénység etnicizálódásának vizsgálatai is, melyek a hazai etnicitás-kutatások azon irányát képviselik, hogyan értelmezhető az etnicitás a migráció és a társadalmi mobilitás során, valamint az ezekre irányuló kutatásokban, amelyek legnagyobb részben az Erdélyből érkező munkavállaló közösségeket vizsgálták.

A falukutatók mellett a közösségtanulmányok másik nagy szeletét a romakutatók teszik ki (lásd a kötetben is szereplő Szuhay Péter munkáit). A romakutatók a 19. század végi Hermann Antal-féle első módszeres összeírástól számos irányba mozdultak el. Az 1930-as évek a különböző csoportok klasszifikációjával jellemezhető, majd a hatvanas években a mesterségekre vonatkozó, erősen archaizáló folklorisztikai kutatásokat végeztek, melyek inkább a múltra, mint az adott kor kurrens problémáira fókuszáltak. Amíg a néprajzi és a folklorisztikai vizsgálatokat egyáltalán nem hatották át az aktuális politikai törekvések, addig a közigazgatási kérdések a szociológiai kutatásokat nagymértékben meghatározták. A független szociológiai kutatások csak a hetvenes években indultak meg, amelyek a hazai roma közösségek életkörülményeit és társadalmi helyzetüket vették kulturális nagytér alá. A romakutatók másik tendenciája az előítélet koncepciója köré szerveződik. Az archaizmusokkal szemben a kortárs antropológiai vizsgálódások az egyéni és a közösségi élet megszervezésének kulturális mechanizmusaira koncentrálnak, amely kutatásokat nemzetközi tudósok is erősítették.⁸

A kötetben felvázolt „forró témák” alapján talán érzékelhető, hogy a közösségtanulmány magyarországi gyakorlata képtelen elszakadni az aprófalvaktól, és a hagyományosabb elképzelésektől némileg elrugaszkodottabb elméletek is a ruralitás kulturális és társadalmi terében vizsgálódnak. Ugyanakkor a kötet nem mutat be számos, a szociológiában és az antropológiában szórványaiában jelen lévő, de közel sem mellőzött közösségekkel foglalkozó irányzatot, mint például a magyarországi afrikai, ázsiai bevándorló közösségek kulturális szerveződése, az iszlám közösségek, a különféle városi csoportok, a globális hálózatok és *cyber* közösségek, a *gender* és szexuális másságra vonatkozó *queer* közösségek vagy a mozgalom-kutatás lehetőségei; melyek, bár nem jelentkeznek egységes paradigmákként, mégis alternatív kiutat jelentenek a kisfalvakból és azok közösségtanulmányaiból.⁹ Annak ellenére, hogy a kötet érezhetően igyekszik jól átgondolt és átfogó képet adni a hazai közösségkutatásról, mégis az lehet az olvasó benyomása, hogy a magyarországi közösségtanulmány gyakorlata a néprajzból, az európai etnológiából és a szociológiából meríti a legtöbbet, és ezek öröksége hatja át, annak ellenére, hogy az antropológia bizonyos szempontból nyitottabb perspektívákat és lehetőségeket kínál: nemcsak empiriát és módszertant, hanem témaválasztást is, amit a magyarországi *community studies* máshogy is kamatoztathatna.

Mindezen túl a kortárs kutatások révén kitapintható a közösség-elképzelések (poszt-poszt) modernitás utáni koncepcionális válsága; a tér, az idő, az etnicitás, illetve a kö-

⁸ Legfontosabbak Michael Stewart 1980-as években végzett magyarországi kutatásai, bővebben Stewart, Michael: *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Budapest, 1994.

⁹ A hazai *gender* kutatásokra vonatkozólag lásd Hadas Miklós munkáit, a társadalmi mozgalmakra és akciókutatásra vonatkozóan lásd az Anthropolis egyesület direkt akcióit (többek között például a *Fair-trade* kampány), illetve kiadványait (Anthropolis folyóirat, Globalizációs túlélőkönyv stb.), melyek az alkalmazott antropológia és a közösség kapcsolatának hazai szükségességére hívják fel a figyelmet.

zösségi identitás kohézióját meghatározó szintek problematikája, illetve a közösségek kulturális/politikai/társadalmi diverzitásukból adódó értelmezhetőségeinek dilemmái. Az imaginatív határain túlmutató közösségek számtalan amorf kulturális és társadalmi alakba rendeződtek, illetve mindezen formák pluralitása megköveteli a közösségképzetének felülvizsgálatát. Itt elsősorban nem terminológiai diffúzióról, hanem teoretikus dilemmákról van szó. A közösség tudományos elképzelésének és a tudományok általi reprezentációjának köszönhetően számos olyan formája alakult ki, amely bizonyos hagyományos módszertani és kutatási koncepciók mentén értelmezhetlenné vált. Mindezt (leginkább a nyolcvanas, kilencvenes évek posztstrukturális paradigmák kritikáinak köszönhetően) felváltani igyekszik a lokalitás fogalma (vagy egy ellentétes folyamatként épp a „mindenfajta” jelzővel ellátott közösség leírása igyekszik tágítani), a lokalitás komplex elmélete azonban mindez idáig még kidolgozatlan. Ugyanakkor szintén elgondolkodtató, hogy a lokalitás tudományos koncepciója valóban megfeleltethető-e a közösség elméleti konstrukciójának, illetve a további kutatások hogyan illeszthetők bele ebbe az elméleti keretbe.

További fontos kérdés, hogy a *community studies*, mint megannyi más *studies* (*cultural, gender, minority*), válhat-e önálló al- vagy részdiszciplínává. A közösségtanulmány közel sem egy sajátos és kizárólagos tudományterület szülöttje, nem is ekképp definiálja önmagát (már amennyire létezik mindennek önmeghatározása), mindinkább egy olyan inter- vagy inkább transzdiszciplínáris diskurzrendszer (műfaj, módszer, zsáner, szemléletmód), amelyet egyaránt művel a kulturális antropológia, a szociológia, a történettudomány, a társadalomföldrajz, a néprajz vagy a szociológia. Ami összeköti a különböző tudományterületeket, az egyfelől a terepmunka, az empirikus kutatás igénye, a „megalapozott elmélet”, mely a szükségeszerű empiriára és

azok eredményeinek megfelelő interpretációjára helyezi a hangsúlyt; illetve az az elgondolás, hogy a kvantitatív kutatások módszertanára jellemző „fegyelmezett megfigyelés” a kvalitatív szemléletű kutatásokban is meghonosodjon.¹⁰ Ugyanakkor ez az elgondolás mintha a kvalitatív módszertan „alázataként” tűnne fel, és azt sugallná, hogy az empirikus munkák értékítélettől lennének terhesek. Mindazonáltal bátran lehet ennek az ellenkezőjét is állítani: a kvalitatív kutatások sem nélkülözik a metodológiai fegyelmet, hiszen mi igényelné jobban mindezt, ha épp nem a terepmunka? Mondjuk ezt zárójelben anélkül, hogy igyekeznénk a Nigel Barley által „leleplezett” terepmunka-imaginációkat és fikciókat gyártani (ami a legjobb akaratunk szerint – vagy ellenére – vagy sikerül, vagy nem).¹¹ Másrészt mindez fordítva is elmondható: a kvantitatív szemléletű kutatásokban is rögzülhetnek bizonyos kvalitatív erények. A kötet harmadik és utolsó fejezete jórészt ezeket az alkalmazott módszertani elgondolásokat fogja össze (a már tárgyalt szerzőkön kívül itt olvashatók Feischmidt Margit, Koós Bálint, Kovács Éva, Oblath Márton, Mester Tibor, Béres István tanulmányai), melyek egyfelől a terepmunka során bevett módszerek, technikák, eljárások rövid leírásai, másrészt az empirikus kutatásra való felkészülés vázlatai (diszkurzív és interjúkészítési módszerek, fókuszcsoport, mentális térképezés, vizuális rögzítési technikák, sűrű leírás), harmadrészt pedig mindezekre nyújt egy-egy konkrét gyakorlati példát szemléltetésül.

¹⁰ A „megalapozott elmélet” kidolgozását lásd Glaser, Barney – Anselm, Strauss: *The Discovery of Grounded Theory: Strategies of a Qualitative Research*. Aldine–Chicago, 1967. Rövid összefoglalását: Gelencsér Katalin: *Grounded Theory*. Szociológiai Szemle, 13. évf. (2003) 1. sz. 143–154.

¹¹ Az angol társadalomtudományok terepmunka-koncepcióiról lásd: Barley, Nigel: *Egy zöldfülű antropológus kalandjai. Feljegyzések a sárkunyhóból*. Budapest, 2006.

Tény, hogy a közösségtanulmányt mint módszert és annak tárgyát erős kritikák érik; a leggyakoribb vádak szerint túlhangsúlyozza a „népet” vagy a „kisembert”, idealizálja a mikrotörténetet, illetve a kutató intencióját, helyzetét, státuszát, valamint (az interpretáció és a deskripció számlájára) a közösség preskriptív normáit teremti meg. Mindennek ellenére a hetvenes években megfogalmazott újfajta módszertani logika, a „megalapozott elmélet”, majd a későbbi kutatási témák változatai tovább erősítették a közösségtanulmány tudományos presztízsét. Azonban elmondható, hogy továbbra is egyfajta módszertani eklekticizmus jellemzi, s eredményeit kevésbé teoretizálja. Ahhoz, hogy önálló diszciplínává válhasson, írja bevezető tanulmányában Kovács Éva, a kötet szerkesztője (feltéve, hogy valóban lényeges, hogy azzá váljon), választ kell adnia egyfelől a társadalmi tények kontinuitásának problémájára; a térbeliség, a hálózatok, a határok és a fizikai térbe nem zárható „közösségek” kérdéseire; valamint a mikro, mezo- és makroszintek közötti összefüggésekre.

A kötet – oktatási segédanyagként is szolgáló módszertani jegyzetről, egy módszer módszeréről lévén szó – teljesítette

küldetését. Témáját és célkitűzéseit tekintve mindenképpen hiánypótlónak mondható, hiszen ez idáig nem jelent meg tanulmánykötet a közösségtanulmányról; erre vonatkozólag legfeljebb elszórva lehetett olvasni néhány, a közösségkutatás módszertanára vonatkozó passzust, lábjegyzetet, fejezetet. Mindenképp erénye, hogy mindezt összefogja a jövőbeli társadalomkutatók számára, illetve, tekintettel a főiskolai/egyetemi hallgatókra, közérthető formában íródott. Ugyanakkor a kötet több mint módszertani jegyzet: egy kutatás önreflexiója, egy átfogó vizsgálat módszertani jegyzeteiről is olvashatunk, vagyis empirikus munkára épül, az olvasottaknak van reális kutatási talaja, amire mindazt vonatkoztatni lehet. Azaz a módszerek alkalmazása egyben láthatóvá válik, nemcsak azok elméleti jellege, hanem gyakorlata is megragadható; valamint az a folyamat, hogyan is modellezhetők és applikálhatók azok a közösségkutatás során. Összességében elmondható, hogy a kötet jól bevezet a magyar közösségtanulmányok két évtizedes történetébe, módszereibe, témáiba, problémáiba és további dilemmáiba.

BECZE SZABOLCS